

פרויקט בן-יהודה זקוק לעזרתכם. לחצו כאן לפרטים.

ספרי לנו מה שגוי

דואל:

זכרו שאין משמעות למספרי שורה או עמוד בטקסט רציף באינטרנט. אנא ציינו מספר פסקה, ו/או העתיקו כמה מלים סביב כל שגיאה, כדי להקל עלינו למצוא את הטעון תיקון.

רשימת הגהות:

נודיע לך בדואל כשנעיין בהגהות ונתקן את הטקסט.

שלח

נשמע לשמוע מה אהבת

דואל:

ההמלצה שלך:

(אנו מפרסמים המלצות ביומן הרשת שלנו)

[YouTube](#) - פרויקט בן-יהודה: [בפייסבוק](#) | [ב](#)

[יומן הרשת של פרויקט בן-יהודה](#)

שלח

זכרונות קוטיק – פרק עשרים

[לתוכן הענינים](#)

פרק עשרים

מציעים לי שידוכים - בוחנים אותי - ר' יחזקאל בן

הרב - הייחוס - כלתי העלומה - המכתב - הסטירות

- דודי - במחיצתו של הדוד - ההכנות לוויכוח

אבא החל לחשוב על שידוך בשבילי. השדכן כבר התחיל להציע לו כל מיני

שידוכים עם עשירים יחסנים, שיהיו מוכנים לתת לי אלף או אלפיים רובל, וחמש או עשר שנות "קעסט". אבא התעקש על מחותן חסיד, אבל כשהציעו שידוכים עם חסידים, סבא לא הסכים. בינתיים עבר זמן רב והם לא הצליחו למצוא לי שידוך, דהיינו כזה שימצא חן גם בעיני אבא וגם בעיני סבא. אני כבר הייתי רווק זקן בן... חמש-עשרה. לא נעים להסתובב כך. כל חברי כבר מזמן היו חתנים ובעלי בתים צעירים.^[1]

אמא לא נתנה לאבא מנוח. למה הוא לא עושה שידוך בשבילי, הרי הוא יכול לקבל הרבה כסף ו"קעסט". "אתה רוצה" - היא טענה - "שלחצקל יהיה חותן חסיד, אבל אתה יודע היטב שחותני איננו רוצה חסיד כמחותן, והוא זה שינצח. חצקל מתבגר, וזו פשוט חרפה להסתובב כך..."

היא המשיכה בטענותיה, ואבא, כדרכו, שמע ושתק. אין הוא מסרב ואין הוא מבטיח, רק מחייך לעצמו, ואז הצד השני נרגע קצת. אבל אמא לא יכלה לשאת עוד את הדבר, וכנהוג אצלה, הלכה להתלונן באוזני דודה, הרב.

"תשתדלי" - אמר לה הרב - "שחצקל יתחתן עם מתנגד עשיר, שייתן לו הרבה שנות 'קעסט'. הרי הוא מצטיין בלימודיו. אם יהיה לו הרבה 'קעסט', הוא יוכל ללמוד ואת תוכלי לקוות שחצקל יהיה לרב."

לרב היה בן ששמו יחזקאל (שנינו נקראנו על שמו של אותו סבא), עילוי גדול שיכול היה למלא תפקיד של רב אפילו בעיר גדולה. אבל הוא היה חסיד, ובשל כך היה רק דיין בקוברין.^[2] יחזקאל זה הירבה לנסוע כדי לאסוף כספי ארץ ישראל, שכן הרבי מסלונים, מאז שהלשינו עליו, כבר לא נסע בעצמו.^[3] כאשר הגיע ר' יחזקאל לקאמניץ, נתמלא בית אבא ששון ושמחה, הילולה וחינגה. במיוחד שמחו בו החסידים: הלא הוא בנו של הרב! אני לא עזבתי את השולחן לרגע והקשבתי לכל הדיבורים. אבל עתה, ביושבי ליד שולחן החסידים, היתה לי מטרה אחרת לגמרי. עכשיו בכוונה האזנתי היטב לכל דבריהם, כדי שמאוחר יותר אוכל לבקר אותם.

ר' יחזקאל אהב אותי. הוא ראה בי נער שקט, ופעם גם נתן לי צביטה בלחי ואמר: "חצקל, אם תהיה חסיד כשר, אתן לך כלה יפה." הסמקתי ושתקתי. בלבי כבר מזמן קינאתי בחבריי: הם כבר היו חתנים ובעלי בתים צעירים, ואילו אני, בשל המחלוקת בין אבא לסבא, עדיין אינני חתן.

אחרי האוכל קרא יחזקאל לאבא אל החדר ומסר לו, שהוא מצא לי שידוך מצוין - קרובה שלו, אחות אישתו. היא גדלה אצל גיסה, אהרן ציילינגולד,^[4] חסיד כשר, למדן ועשיר, שאהוב על ר' אהרן מקארלין.^[5]

"זה נראה לי זיווג מששת ימי בראשית"^[6] - אמר.

אבא, כל כמה שזה מוזר, התלהב מן השידוך, משום שהכלה היתה יתומה, בלי אב ואם... לזה סבא אהרן-לייזר כבר לא יתנגד. הגיסים אמנם חסידים, אבל זה כבר לא כל כך חשוב, העיקר שהמחותן אינו חסיד. ייחוס יש גם כן, שהרי אבא ידע שלהדס, כלתו של הרב, יש ייחוס מכובד. אבא השיב לחצקל שאין הוא דוחה את הרעיון - כך היתה דרכו לענות על דבר שמצא חן בעיניו - ור' חצקל ביקש גמרא כדי לערוך לי בחינה.^[7] הוא אמנם שמע - כך אמר - שאני נער טוב, אבל בכל זאת צריך לבחון אותי, שכן הוא ואישתו - אחותה של הכלה - גמרו אומר לקחת בשביל האחות חתן שיהיה למדן, לא פחות.

ר' חצקל הוציא את מסכת קידושין, ולמזלי פתח בדיוק בסוגיה^[8] שכבר למדתי אצל דוד העיוור ולאחרונה שוב עם יצחק-אשר, וגם בעצמי. הייתי בקי למדי ב"תוספות" ובמהרש"א, והוא ביקש ממני להגיד את המשנה עם ה"תוספות". אמרתי את זה חלק לגמרי. הוא ביקש ממני להסביר את קושיית המהרש"א, ואני עשיתי כנדרש. הוא סגר את הגמרא ושוב נתן לי צביטה בלחי ואמר: "יש לי בשבילך כלה יפה." שוב הסמקתי, והוא הלך עם אבא לחדר השני כדי לדון שוב בכל הפרטים, הנדוניה וכדומה. אבא שלח את ר' חצקל אל סבא.

ר' חצקל הלך, וכשהציע בפני סבא את השידוך, אמר לו סבא: "חצקל שלי נער טוב מאוד. אמו יחסנית גדולה, היא מן הנכדים של ר' חיים מוולוז'ין, ואינני רוצה לבייש את הייחוס הזה. אני אמנם יכול לסמוך על הרב, שאם עשה את השידוך יחד אתך - ואתה הרי למדן גדול - מסתמא זה טוב ומתאים גם לי, ובכל זאת אני צריך לדעת יותר על משפחת אישתך."

ר' חצקל עשה כן והחל לספר לסבא את כל הייחוס בפרטי פרטים: שם חותנו ר' הירש-יואל רייצעס.^[9] לאביו, ר' מרדכי מאוסטרהא, ^[10] היה תפקיד חשוב בוולין, כמו רוטשילד האדוק בפרנקפורט.^[11] עוד לפני שנים רבות נסע במרכבה עם ארבעה סוסים. רתמות המרכבה היו עשויות כמעט כולן מכסף. אצלו רחצו את המטבעות בגיגיות כסף.^[12] הוא היה חסיד ופרנס את כל צדיקי וולין. צדיקים תמיד התארחו בביתו. רבי אחד נסע, וכבר הגיע השני. הוא חי ברחבות והצדיקים התארחו אצלו במשך חודשים. הבית המה תמיד מקולותיהם של חסידים וצדיקים, ובמשפט אחד: זה היה גן עדן חסידי עלי אדמות.^[13]

הוא עסק בסחר יערות; אבל פעם אחת אירע לו אסון. הוא שלח לדנציג עצים בשווי שש מאות אלף רובל. בולי העץ של האסדות נתפרקו במים אחד לאחד ונתפזרו לכל עבר. שיטפון גדול היה בקרקוב - נהר הוויסלה עלה על

גדולותיו, ואי אפשר היה להשיט לדנציג אף לא אסדת עצים אחת. לבד מזאת, סחר העצים בדנציג באותה שנה היה דל מאוד, ואילו לר' מרדכי היתה בדנציג סחורה רבה עוד מקודם. הוא הפסיד הון עתק על העצים הללו. וכך הפסיד בשנה אחת בין שבע מאות לשמונה מאות אלף רובל.^[14] ואף על פי כן, עדיין נשאר גביר. ביתו המשיך להתנהל מתוך מתן צדקה והכנסת אורחים, אלא שזה כבר לא היה כמו קודם. לצדיקים חדל להעניק מכספו, ואלה כבר לא כל כך באו לבקרו.

את בנו האחד, הירש-יואל, חיתן ר' מרדכי עם בתו של הרב מדובנא.^[15] הירש-יואל גר בבית אביו. הוא היה למדן גדול וטוב לב, אבל כלל לא נטה לחסידות. לאחר מות האב ירש סכום כסף מסוים, אך כיוון שאביו התרושע מעסקי היערות, לא רצה הירש-יואל לעסוק בתחום זה. הוא העדיף להתפרנס מעסקי קבלנות. הוא החל לעבוד כקבלן משנה בגביית מכס האקציז המפורסם של הברון גינצבורג.^[16] הוא קיבל זיכיון בשני מחוזות - ביאליסטוק ופילסק - והתגורר בביאליסטוק. היו לו שתי בנות^[17] ובן. הבת הבוגרת, הדס, היא אישתו של יחזקאל, ואביה נתן לו כסף רב לנדוניה ו"קעסט".

בביאליסטוק היה לו מעמד נכבד. הוא נהג כאביו בענייני צדקה והכנסת אורחים. אבל בעוד שאביו תמך בחסידים, תמך הוא במתנגדים. כל שבת אכלו על שולחנו עשרה אורחים הגונים, האנשים הכשרים ביותר,^[18] שאפילו קיבלו כסף כדי שיאכלו עמו. כל יום התארחו אצלו לפחות שלושה מכובדים לארוחת צהריים.

הוא היה מוהל מפורסם, ושימש מוהל כמעט לכל בני העיר. עני שהכניס את בנו לברית קיבל ממנו כסף כדי לקנות אוכל לילולת למשך חודש ימים. היה לו ספר שבו נרשמו חמשת אלפים שמות של ילדים שמל במו ידיו.^[19] כל כך כיבדוהו בביאליסטוק, עד שנתבקש לסדר את הקידושין בחתונותיהם של כל האנשים החשובים. באותם זמנים זה נחשב לאחד הכיבודים הנאים בקרב היהודים, ובכבוד הזה זיכו את היהודים הכשרים ביותר.

קבלנות האקציז לא החזיקה מעמד זמן רב, משום שהברון גינצבורג לא רצה יותר לחלק את האקציז במדינה לנתחים קטנים ולהפקידם בידי קבלני משנה. עכשיו ביקש הברון להחזיק בעצמו את כל האקציז בתחום המושב היהודי.^[20] חותני נסע אפוא לבריסק ושם היה לאחד מן הספקים של המבצר.^[21] הוא גם פתח בעיר בית מרזח גדול עבור קציני המבצר ועשה שם חיל. שוב יכול היה להמשיך במתן צדקה, בהכנסת אורחים ובעסקי בריתות לעניים, שלהם שילם בעין יפה.

בשנת 1855, בימי מלחמת סבסטופול,^[22] עזבו כל הגדודים את המבצר שבו חנו ויצאו למלחמה. הקצינים הפצירו בו להצטרף אליהם בדרכם לסבסטופול. גנרל אחד אף הציע לתת לו חוזי אספקה ולבוא ממש לחזית - או אז יצבור כסף רב. אבל הוא סירב לעשות עסקים במקום שבו פוצעים והורגים אנשים. ובינתיים, כל הקצינים שיצאו למלחמה נשארו חייבים לו הרבה כסף - מקצין אחד אפילו היו לו שטרי חוב על סך של שלושת אלפים רובל - והוא קצת ירד מנכסיו.

היה לו ילד בן שבע-עשרה, "תכשיט" רציני, רווק "מבוקש", עליו נדיר וגם בחור לבבי מאוד, שעלה על סבו ר' מרדכי ועל אביו. חודש לפני נישואיו חלה הנער ולאחר זמן קצר נפטר. כל העיר התאבלה, ובשעת הלוויה נסגרו כל החנויות בבריסק. הדבר דיכא את האב עד עפר וכעבור שבועיים נפטר אף הוא. גם אמו סבלה כמה חודשים ונפטרה אף היא.

עם מותם הטרגי היתה בתם - כלתי לעתיד - בת שש בלבד. אחותה הבוגרת - אף היא צעירה לימים - נטלה אותה עמה לפינסק. היא היתה כלתו של גביר. בעלה, אהרן ציילינגולד, היה למדן מושלם, נדבן גדול ואיש נכבד הן בחצרו של הצדיק ר' אהרן מקארלין הן בכל העיר. יחד עם האסון הנורא ומקרי המוות הרבים, נעלם גם כל הרכוש. הכול הלך לאיבוד. אחר כך אספו עבור הנערה היתומה משהו מן הכסף האבוד וקצת שטרי חוב.

את כל זה סיפר יחזקאל לסבא, שעתה - לאחר ששמע את פרטי המעשה - הסכים לשידוך. למחרת הוחלט על השידוך. אני הייתי אז כבן חמש-עשרה. ר' יחזקאל כתב איגרת לפינסק, אל גיסתו פעשע,^[23] שתבוא לקאמניץ כדי לחתום על ה"תנאים".

איש מהמשפחה לא ראה את הכלה, ואני בוודאי שלא. דבר זה ציער אותי מאוד. נדמה היה לי שאני כבר אוהב אותה, אבל הרי עדיין לא ראיתי את פניה... לא שמעתי כלום כשדיברו על הכלה, אם היא יפה או מכוערת, חכמה או טיפשה, ואסור היה לי אפילו לשאול.

סבא קנה בבריסק שתי טבעות משובצות יהלומים ומסרן לפעשע כדי שתיתן לכלה כמתנה. אחרי חודש קיבלתי מהגיס, אהרן ציילינגולד, מתנה: הדס מכסף.^[24] ומשניות עם "תפארת ישראל"^[25] בכריכה יפה. מהכלה קיבלתי שקית תפילין רקומה ממשי.^[26] אבא אמר לי שעלי לשלוח מכתב למחותן, כלומר לגיס של הכלה, ולהודות לו על המתנה.

לשון קודש ידעתי אז בדיוק כמו שידעתי טורקית.^[27] הלכתי לדודי, ר'

אפרים, והוא כתב בשמי מכתב נמליץ ומסולסל. אני עדיין זוכר את ההתחלה, שכן מצאה חן בעיני השפה "הגבוהה". וכך זה התחיל:

קול אומר אלי קרא, ואומר מה אקרא, ואת אשר לא ידעתי איך [אוכל] אנכי לתאר את רום כבודו, אולי אקלה בשערה מכבודו הרמה והנשאה ואחטא, והשיבותי אל לבבי, אשר בודאי לפי רוב גדולת כבודו שם רוב ענותנותו, ובודאי לא יאשימוני אם הבל יפצה פי. [\[28\]](#)

את המשך המכתב אינני זוכר. אבל אני כן זוכר שבמשך שלושה ימים שלמים כתבתי את המכתב, ובכל פעם חזרתי וכתבתי וקרעתי, עד שיצא - השבח לאל - מכתב מסוגנן בלשון הקודש אל המחותן.

בדיוק אז הגיע לעיירה מורה, שלימד את הילדים לכתוב ביידיש וברוסית. בכל יום היה בא לביתו של סבא כדי ללמד את בנותיו לכתוב. [\[29\]](#) אותי לא רצה אבא למסור לידי המורה, אבל אני הייתי בא בעצמי, בזמן שהוא לימד את אחיותיו של אבא, ולומד בלי ידיעתו. פעם אמר לי המורה: "למה שלא תפרוס בשלומה של הכלה?" הרעיון מצא חן בעיני. נתתי לו חצי רובל והוא כתב עבורי - ביידיש [\[30\]](#) - את המכתב הבא:

מעומק לבי אני דורש בשלום ארוסתי האהובה. אני מודה לך על המתנה היקרה.

ממני, ארוסך האוהב

יחזקאל

כדי שהמכתב יצא מקושט כראוי כתבתי את המילים הספורות הללו שוב ושוב. פה נתפשט כתם דיו ושם מילה לא יצאה טוב, וכך נאלצתי לכתוב הכול מחדש. עמלתי על זה חמישה ימים עד שהמכתב היה מושלם; ואז נתתי לאבא, כדי שיוסיף אף הוא דרישת שלום. הוא עיין בנייר ובאותו רגע החטיף לי שתי סטירות מצלצלות.

"נעשית כבר 'דייטש' [31] שכזה" - הוא קרע את המכתב לחתיכות - "אולי תגיד לי מי כתב לך את זה?"

הייתי תמים וסיפרתי לו.

"ככה! הוא כבר יעשה אותך לדייטש!"...

הוא ציווה שאיש מן המשפחה לא ילמד עוד אצל המורה. בתוך זמן קצר נפוצה השמועה שהמורה הופך את כל הילדים לאפיקורסים, והוא גורש מקאמניץ. [32]

לרבה של קאמניץ היה בן בפינסק, [33] שפעם, כשהגיע לביקור אצל אביו, הביא עמו נערה כבת שש-עשרה. כשאמי באה לבית דודה, היא שאלה את הנערה אם היא מכירה בפינסק את כלתו של חצקל. הנערה השיבה שהכלה אכן מוכרת לה היטב: היא מכוערת, פניה מחוטטים ומצולקים, דיבורה מאנפף, ובכלל היא שלימזלית גדולה. אמא התחילה לבכות - אבל זה כבר היה אבוד. בימים ההם נחשב ביטול ה'תנאים' למעשה חמור יותר ממתן גט. [34] היא סיפרה על כך לאבא.

"מה איכפת לך שהיא מכוערת?" - שאל אותה אבא - "שרק יהיה להם מזל, ואז היא כבר תהיה יפה." וכששמע את המילה "שלימזלית", הוא התחיל לחייך והוסיף: "ובינינו, וכי מה את?" - ופרץ בצחוק.

הידיעה נפוצה בין כל בני המשפחה ולבסוף הגיעה גם לאוזני. את הצער שלי אי אפשר לתאר. תמיד קינאתי באלה שיש להם אישה יפה וריחמתי על בעלי הבתים הצעירים שנשותיהם מכוערות. הייתי משוכנע שעם אישה מכוערת חייך אינם חיים.

המשפחה כולה החלה להתעניין בכלתי. האם היא באמת כזו מכוערת? ולאחר חקירות ודרישות התברר שהכלה דווקא יפה... ובנוסף לכך היא אשת חיל היודעת את כל מלאכות היד. אבל למסקנה הזאת הגיעו שנה לאחר חתימת ה'תנאים'. שנה תמימה התייסרתי עד מוות, ואסור היה לי אפילו לשאול על הכלה או להזכיר את שמה.

ה'תנאים' שלי נמשכו כשנתיים וחצי. כאמור, היא היתה יתומה והוריה המאמצים חשבו שבני קוטיק, משפחה כזו מכובדת, מן הסתם לבושים שם בבגדי הדר ופאר. הם חששו ממלתחת הבגדים... על אחת כמה וכמה שחששו מהפקדת הנדוניה. [35] כל העסק היה קשה מאוד...

אבל גם מצדנו היו מניעות. באותו זמן בוטלה הצמיתות, [36] הפריצים

התרוששו, ההתקוממות הפולנית התקרבה, הארנדה בוטלה - נותרנו בלי פרנסה, ואת החתונה צריך היה לדחות.

בהתחלה נגרם לי צער רב בגלל כלתי המכוערת, ואחרי כן, כשכבר הבטיחו לי שהיא יפה, דחו, למגינת לבי, את החתונה. התחלתי להתגעגע לבן אדם שכלל לא הכרתי, וכל כך רציתי, בחרפתי אני מודה, להתחתן! ובינתיים גם היתה לי עוגמת נפש משום שלא הייתי מסוגל עוד ללמוד או לעיין בספרי חקירה.

עדיין למדתי אצל יצחק-אשר "קמוט המצח", כפי שאני וחברי כינינו אותו. באותו זמן נחלשו עיניו של דודי הרב. הוא נסע להיבדק בוורשה והרופא קבע שעניו נחלשו מרוב קריאה. עתה צריך היה לכסות אחת מעיניו. העין השנייה תישמר רק אם יחדל מלקרוא. קרוביו בוורשה^[37] קנו לו כיסא גבוה ללימוד, ועם הכיסא הזה הוא שב לביתו. כעת נזקק הרב למישהו שילמד עמו ש"ס ופוסקים ושאלות-ותשובות. הוא לא היה מוכן לשבת בחיבוק ידיים ולא ללמוד. אבל למצוא איש כזה בלי לשלם לו היה די קשה, וכסף הרי לא היה לו. ואז עלה בדעתי הרעיון שאני אהיה זה שילמד עמו. הוא לא יצטרך לשלם על כך מאומה, והרי זו אפוא עסקה מצוינת. ואני אכן קראתי עבורו וביטאתי היטב את כל המילים. הוא ישב על כיסא העור הגבוה, ראשו נשען על ידיו, ולעתים היה מנענע בראשו כאומר: "טוב, טוב". הוא דחק בי בתנועות ראשו להתקדם, ואני קראתי הכול במרוצה: גמרא, "תוספות", "שאגת אריה", "פני יהושע" - הכול. אני קראתי והוא נענע בראשו. לא היה לי די זמן כדי להבין עניינים קשים, סברות גבוהות וסבוכות. הוא ידע כמעט הכול בעל-פה, ואני הייתי עבורו לא יותר מקריין טוב. קראתי במהירות את הגמרא ולא הצלחתי להבין דבר ממה שקראתי, וכך נחרץ גורלי להוציא לריק את נעורי ואת ראשי הטוב. עד היום אני מצטער על כך מאוד מאוד.

מזלי היה שמדי פעם הגיעו אל הרב אנשים לדין תורה. אחרים באו להתייעץ עמו בענייני עסקים, ובשל כך הוא קבע שנלמד רק שש שעות ביום. את שארית הזמן ביליתי על פי רוב אצל משה-אהרן^[38] ושם התכוננתי לוויכוח הגדול נגד החסידים.

כשנעשיתי לחתן התחלתי להתפלל בשטיבל של החסידים ושרתי עמם את ניגוניהם החסידיים. עשיתי זאת בשביל אבא, שחשב שאני חסיד. מובן שעד לחתונה עדיין נזקקתי לעזרתו. אבא חשב שאחרי החתונה, כאשר אתחיל לנסוע למענו אל חצר הרבי, יוכל הוא סוף סוף להיות בטוח שבנו אכן הולך בדרך החסידות.

גמרתי אומר שלא להיכנס עמו עתה לשום מחלוקת. ראשית, אין זה נאה;

ושנית, קצת ריחמתי עליו. את הכול דחיתי עד לאחר החתונה. אז אנהל עמו ויכוח. חשבתי שאבא הוא איש הגון ולמדן, שיבין ללבי, ועל כן לא איאלץ להתמודד עמו יותר מדי זמן. ובכל זאת, פחדתי מן הוויכוח, שמן הסתם ישתתפו בו גם לומדים-חסידים, כמו ר' אהרלה ובנו של דודי, ולכן התכוננתי בכל הרצינות. וכך התכוננתי במשך שנתיים לאותו ויכוח. עיינתי בתלמוד ובשאר ספרים חשובים שמדברים נגד החסידות.

לתוכן הענינים

לדף הראשי של פרויקט בן-יהודה

[1] השו" : "כשהיה הנער בן עשתי-עשרה שנה ולא נעשה עדיין חתן היה מתבייש מפני הנערים בני גילו שכולם חתנים... גם אבותיו התחילו להצטער והדאגה הזאת אינה מני להם לישון" (אברהם-בר גוטלבר, זכרונות ומסעות, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 86). על גיל הנישואין הצעיר והשתקפותו בספרות, ראו: ד' כנעני, הבתים שהיו - פרקים בהוויית המשפחה היהודית בדורות האחרונים בספרות העברית והיידית, תל-אביב תשמ"ו; וראו לעיל, פרק ה, הערה 26.

[2] על ר' יחזקאל, בן הרב מקאמניץ, ודרכו לחסידות, ראו לעיל בפרק ד, סמוך להערה 14.

[3] על ההלשנה, ראו לעיל, פרק טו, סמוך להערות 17-18. בחלק השני של זיכרונותיו (מיינע זכרונות, ב, פרק ב) מספר קוטיק כי ר' יחזקאל נסע תשעה חודשים בשנה כדי לאסוף כספים עבור כולל סלונים שבארץ ישראל, ובשאר שלושת החודשים שהה בחצר הרבי מסלונים והיה יד ימינו. ואכן, על פי סורסקי - שלא זיהה כראוי את האיש - היה ר' יחזקאל מגוב הראשיים של כולל רייסן בליטא ורוסיה, ולתפקידו זה מונה כבר בידי ר' משה מקוברין. בראשית שנות השמונים התגרש, בהוראת הרבי, מאישתו הדס, עלה לארץ ישראל והתיישב בצ' (לדברי קוטיק, שם, הוא התגורר בירושלים; א' סורסקי, יסוד המעלה, א, בני-ברק תשנ"א, עמ' רסד-רסה, שמו); וראו איגרת ששלח לו הצדיק ר' שמואל מסלונים, נכדו ויורשו של אברהם מסלונים, לאחר פטירת סבו (1883), דברי שמואל... מאת... רבי שמואל זי"ע מסלונים, ירושלים תשל"ד, עמ' רמא.

[4] אהרן ציילינגולד - נודע מאוחר יותר כמ"ל של ספרי חסידות, ביניהם: נפלאות מהר"ל, פיעטרקוב תרס"ט; מאורות הגדולים; נפלאות קדושת לוי (שניהם נדפסו בבילגורי תרע"א; הראשון נדפס עתה מחדש במהדורות של ג' נגאל, ירושלים תשנ"ז); ספר אליהו הנביא, פיעטרקוב תרע"א, ועוד. סביב שנת 1875 היגר מפינסק לקייב וניהל בה אכסניית אורחי הוא הצליח במעשיו ועודד גם את גיסו קוטיק לעבור לקייב (ראו: מיינע זכרונות, ב, פרק טז). כמו קוטיק עזב גם ציילינגולד את קייב לאחר הפוגרומים של שנות השמונים, עבר לוורשה וניהל בית מסחר לספרים ברחוב נאלווי 32; קוטיק התגורר אז בנאלווי 31.

[5] ר' אהרן מקארלין - הכונה לצדיק ר' אהרן פרלוב (1802-1872) "השני", נכדו של ר' אהרן "הגדול". אדמו"ר חסידי קארלין למן שנת 1826. ראו עליו: ז' רבינוביץ, החסיד הליטאית, ירושלים תשכ"א, עמ' 70-84; מ' נדב, "תולדות קהילת פינסק-קארלין, 1506-1880", בתוך: פינסק - ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין, א, תל-אביב וחיפה תשל"ג, ג, 280-285; י' אלפסי, אנציקלופדיה לחסידות: אישים, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' קעב-קעד.

[6] על פי המדרש, סיים הקב"ה לברוא את העולם בשישה ימים ומאז ואילך הוא "יושב ומוזוג זיווגים - בתו של פלוני לפלוני" (בראשית רבה, סח, ד).

[7] קודם האירוסין נהוג היה לבחון נערים בני תורה בידעיותיהם בגמרא, השו" : "יגיש אלי האיש הבורח ובידו מסכת 'בבא מציעא', ויראני את המשנה הראשונה, 'שנים או ח' בטלית' עם הגמרא והתוספות... ואקרא לפניו והוא שואל ואני משיב כהלכות גוברין יהודאין דבוהנין ומנסין את החתנים" (זכרונות ומסעות, א [לעיל, הערה 1], עמ' 84, 88).

[8] במקור: "ר' חצקל האָט אַרױסגענומען אַ גמרא קדושין און, צו מיין גליק, אויפגעפנט אַקוראַט אויף דער מסכתא קדושין." אין במסכת קידושין פרק בשם "קידושין", והכוון מן הסתם, לפרק השני של המסכת, פרק "האיש מקדש", שבשל הקשרו נהגו לבחון מתוכו חתנים צעירים.

[9] רייצעס - בנה של רייצע. רייצע בידיש (מן הגרמנית): חן, קסם. על עשיר מאוסטרהא ששמו צבי-הירש בן מאיר רייציש (נפטר בשנת 1797), ראו: מנחם מענדיל ביבער, מזכר לגדולי אוסטרהא, ברדיטשוב תרס"ז, עמ' 228-229, ונראה שזהו אביו של ר' מרדכי הנזכר להלן. ביבער רומז שם לדרך בלתי כשרה שבה נתעשר האיש.

[10] אוסטרהא (Ostřeg) היא מן הקהילות הוותיקות והמיוחסות בוולין. ביבער (שם, עמ' 304) מספר על "נגיד נכבד בעירנו מופלג בתורה עושה צדקות", וכו', בשם ר' מרדכי גרשון, שנפטר בשנת 1845. איש זה עבד בשירותו של הגביר מאיר הכהן זוסמן (ראו עליו: שם, עמ' 311-313), ו"בכל שנה נסע לפרייסין למכור שם את הרפסודות והתבואה העמוה עליהן." תיאור זה מתאים למסופר להלן, אלא שר' מרדכי זה "לא השאיר אחריו בנים ולא בנות... כל הונו ורכושו הרב נתחלק לקרוביו" (שם).

[11] הכוונה לברון אנשל מאיר רוטשילד. ראו פרק יט, הערה 9.

[12] במקור: "ביי אים פלעגט מען וואָשן רענדלעך אין זילבערנע מולטערס", והוא ביטוי לעושר מופלג.

[13] באוסטרהא התגוררו כמה צדיקים מפורסמים כגון ר' פנחס שפירא מקורץ, המגיד יעקב יוסף (רב יב"י) ור' יצחק אייזיק הכהן. אך כאן מדובר, כמובן, בצדיקים שבאו מער אחרות בוולין והתארחו בביתו. במחצית הראשונה של המאה הי"ט היו הצדיקים העיקריים בוולין קשורים בשושלות פרידמן (ר' ישראל מרוזין) וטברסקי (ר' מרדכי מצ'רנוביל ובניו), : במקורות הנוגעים להם לא מצאתי ידיעות על ר' מרדכי דנן.

[14] קשה לזהות במדויק את האירוע, אך ידוע כי ב-26 באוגוסט 1813 היה שיטפון בנהר הוויסלה שפגע קשה בשכונת היהודים בקרקוב. ראו: ספר קראקא, ירושלים תשי"ט, ג 37. על סחר הנהרות לדנציג, היא גדנסק, ראו פרק א, סמוך להערה 125. על חלקם של היהודים במסחר זה, ראו: מ' רוסמן, "היהודים בסחר הנהרות מדרום-מזרח פולין לגדאנסק (-26 1695) של משפחת מאגנאטים אחת", גלעד, ז-ח (תשמ"ה), עמ' 70-83.

[15] דובנו (Dubno) - עיירה בוולין, ממערב לאוסטרהא. על רבניה, ראו: פ' פעיסס, עיר דובנא ורבניה, קראקא תרס"ב; ח"ז מרגליות, דובנא רבתי, ווארשא תרע"א.

[16] על מכס האקציז ועל הברון יוסף (יוזל) גינצבורג ראו לעיל, בראשית פרק ז.

[17] למועשה, שלוש בנות: חדס - אשת ר' יחזקאל, פעשע - אשת אהרן ציילינגולד, וליבע - אשת קוטיק.

[18] במקור: "די שענסטע מענשן", כלומר: האנשים היפים, והכוונה לתלמידי חכמים ובעלי מידות.

[19] מוהלים אכן נהגו לרשום בפנקס מיוחד את שמות הילדים שמלו ואת תאריך המילה, אך המספר חמשת אלפים נראה מוגזם מאוד. כמו כן, שמו של הירש-יואל רייצעס כלל נזכר בספרו של א"ש הערשבערג, פנקס ביאליסטאק - גרונט-מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון די ייִדן אין ביאליסטאק ביז נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, א, ניו-יאָרק תשי"ט.

[20] תחום המושב - גבולותיו של "תחום המושב" באימפריה הרוסית נקבעו לאחר חלוקתה של פולין בשלהי המאה הי"ח, אך הוגדרו סופית רק בשנת 1835, בימי ניקוד הראשון. במסגרת תחום המושב נכללו חמישה-עשר פלכים (גוברניות) ברוסיה, ועוד עשרה פלכים בפולין במעמד משפטי ומנהלי שונה. כאמור, בשנת 1857 קיבל לידיו הברון גינצבו בחכירה את גביית האקציז, אך בשנת 1865 נטלה הממשלה את החכירה לעצמה.

[21] מבצר - בפולנית: gręd. מקום מושבו ומגוריו של מושל העיר מטעם המלך, ובדרך כלל גם משכנו של בית המשפט. המבצר המסוים הנזכר כאן נבנה בשנות השלושים המאה הי"ט כחלק מקווי ההגנה המערביים של רוסיה. במבצר פעל השלטון הצבאי של מחוז בריסק, וכן מחלקות אפסנאות שעמדו בקשרים עם ספקים שונים. ראו: ש' ספקטור (עור פנקס הקהילות: פולין, ה, ווהלין ופולסיה, ירושלים תש"ן, עמ' 229-230).

[22] מלחמת סבסטופול - הכוונה למלחמת קרים, שנערכה בין רוסיה לבין טורקיה ובעלות בריתה (בריטניה וצרפת) בשנים 1853-1856, ונסתיימה בהתשה הדדית של כל הצדד הלוחמים ובחשיפת ריקבונה של הביורוקרטיה הרוסית. סבסטופול היא עיר נמל מבוצרת לחופי הים השחור (דרום חצי האי קרים), שהיתה מרכז לצי הרוסי, וסביבה התנהלו קרב עקובים מדם.

[23] פעשע - שם אישה, וקרובים לו השמות פסיה, פסיל. מקורו, כנראה, בשם אלישבע (וברוסית: ילזוטה). ראו: כתבי יהודה ליב גורדון - פרוזה, תל-אביב תש"ד, עמ' : בהערה.

[24] הדס - תיבת בשמים, שממנה מריחים לאחר ברכת "בורא מיני בשמים" הנאמרת בהדלה במוצאי שבת; השוו': "כך נוהגין רוב העולם, שמייחדים כלי לזה וקורין אותו ה על שם שהיו מניחים בדורות הראשונים שם הדס" ("טורי זהב" לשלחן ערוך, אורח חיים, סימן רצז, ד).

[25] "תפארת ישראל" - הכוונה לפירוש על המשנה שחיבר ר' ישראל ליפשיץ (1782-1860). פירוש זה, שהוא פשוט ובהיר, התחבב מאוד על העם ואף דחה את פירושו הקלסי ר' עובדיה מברטנורה. הפירוש יצא תחילה בחלקים נפרדים, וכמקשה אחת עם ששת סדרי המשנה נדפס לראשונה בברלין בשנת תרכ"ב, ונראה שכוונתו של קוטיק למהדורה זו.

[26] נהוג היה כי החתן והכלה משגרים זה לזה "מתנות קטנות" קודם הנישואין; השוו': "וגם מסרו לידו את 'המתנות הקטנות' בשבילי, היינו, כפת-קטיפה עם שפת זהב מסב ספר תנ"ך מכורך בקטיפה עם טבלות כסף וכיוצא בזה" (ספר חיי שלמה מימון כתוב בידי עצמו, תל-אביב תשי"ג, עמ' 90-91, 94); "וזה הדבר אשר יתן אבי הכלה להחתן (בידו או ישלח ידי שליח למקומו): מורה שעות של כסף או זהב, ארגז כסף לאבק הטאבאק, מצנפת מצופה זהב, חומש קטן מאוגד בכסף, ואבי החתן שולח להכלה טבעות ונזמי האוזן של כסף וזר שלשלת זהב וכדומה, וזה אשר יקראו מתנות קטנות" (זכרונות ומסעות, א [לעיל, הערה 1], עמ' 88-89).

[27] קוטיק, כרוב ילדי ישראל, לא ידע לכתוב בלשון הקודש (דהיינו, בשפה העברית המעורבת בארמית, שבה נכתבה הספרות הרבנית), אך המוסכמה היתה שמכתבים ששולח א לרעהו יש לכתוב בלשון קודש. לשם כך נפוצו ספרים מיוחדים (שכנו "אגרונים"), ובהם הובאו נוסחים סטריאוטיפיים של מכתבים להזדמנויות שונות (כגון מכתבי ארוס לארוסת שבהם ניתן היה לעשות שימוש תוך שינוי השם בלבד. ראו: "הלוי-צוויק, תולדות ספרות האגרונים (הבריווושטעלערס) העבריים (מאה 16-מאה 20), תל-אביב תשנ"א).

[28] קוטיק מביא נוסח זה בעברית משובשת מעט ("אקלה בשערה" במקום "אקל כשערה"), ואחר כך מתרגמו ליידיש. במכתב מגובבים שברי מליצות שבכמותן נהגו לפת מכתבים מעין אלה המצויים בספרי האגרונים. אך אין זו לשון הקודש שכתבו בה רבנים ויראים אלא לשון משכילים.

[29] לאחר דיכוי מרד 1863 הוגברה, בהשראת הגנרל מוראוויוב, הרוסיפיקציה בפלכים הצפון-מערביים של האימפריה. שימוש פומבי בפולנית ובליטאית נאסר, ועל נערים עד ו שמונה-עשרה (כולל יהודים) הוטלה חובת לימוד רוסית, ראו: ע' שוחט, "יחסם של משכילים ברוסיה אל הלשון העברית", ספר אברהם אבן-שושן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 394. הפקו אמנם לא נאכפה, אך באותה עת - תקופת הרפורמות של אלכסנדר השני, הפתיחות היחסית כלפי יהודים והתמורות הערכיות בתוך החברה היהודית עצמה ביחס להשכלה ולהתקדם מקצועית - התחילו לקנן חששות שמא בנות שאינן יודעות לכתוב לא תמצאנה שידוך ראוי; השוו': ש' זלצמן, מן העבר - זכרונות ורשומות, תל-אביב תש"ד, עמ' 82-83; ספר קוברין - מגי חיים וחורבן, תל-אביב תשי"א, עמ' 123-127. לבני החברה המסורתית נוח היה יותר שהבנות - ולא הבנים - הן שתלמדנה רוסית ותרכושנה השכלה כללית. ראו: ע' אטקס, ליטא בירושל - העילית הלמדנית בליטא וקהילת הפרושים בירושלים לאור אגרות וכתבים של ר' שמואל מקלם, ירושלים תשנ"ב, עמ' 77.

[30] למעשה המכתב סוגן, כדרך המשכילים, בידיש מגורמנט. כך למשל כותב קוטיק: "ברויטיגאם" (Brutigam; ארוס), "ברויט" (Braut; ארוסה). קוטיק נהג על פי מוסכמת התקופה: "לשון עבר היתה נחוצה לצאצאי העשירים, למען ידעו לכתוב נכוחה להמחותנים ביום שידובר בהם, ולשון אשכנז - לתנות אהבים איש עם בת זוגו ואשה עם בן זוגה בימי הנראים אשר בין התנאים והחתונה" (א"ש פרידברג, ספר הזכרונות, ב, ווארשא תרנ"ט, עמ' 30). בסיפור זה - "אהבה במס"ק" [=במסירת קולמוס] - תיאר פרידברג בנימה מבודחת ומשכילים, שכתבו עבור חתן וכלה, ששכרו את שירותיהם, מכתבי אהבה בגרמנית מליצית. כל אחד מהם היה משוכנע שהצד השני בקי היטב בגרמנית, ואילו האמת היתה שהחתן והכלה היו בורים גמורים.

[31] דייטש - גרמני, והכוונה בדרך כלל למי שנתפס להשפעת ההשכלה הגרמנית ונמצא - מנקודת מבטה של החברה האורתודוקסית - על גבול האפיקורסות. על אופיה הגרמני וההשכלה ברוסיה בימיה הראשונים, ראו: "סלוצקי העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 15-18.

[32] השוו: "הצעירים המשכילים היו כאסקופה הנדרסת לפני כל. הם נרדפו עד צואר מאת היראים והחרדים... תלא כל לשון לספר את הרעות אשר עשו הקוזקים של הקב לאומללים האלה, כי בדו עליהם דברים אשר לא עלו על לבם מעודם" (פרידברג, ספר הזכרונות [לעיל, הערה 30], עמ' 28-29).

[33] שמו היה שמחה מפינסק. מעט פרטים עליו יובאו להלן, פרק כב, סמוך להערה 9.

[34] חסיבה לכך היתה שהמבטל שידוך מוציא שם רע לכלה, כביכול יש פגם בייחוס משפחתה, דבר שיקשה על נישואיה בעתיד. היחס המחמיר לביטול ה"תנאים" ראשי בתקנות שנקבעו בקהילות אשכנז עוד במאה הי"א. ראו: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 406-408; "אלזט", "ממנהגי ישראל", רשמות, א, אודיסה תרע"ח, ג, 353-354. השוו: "מוטב שיכתב גט ואל יקרעו תנאים, שמרובה בושתה של נערה כשמבטלין את התנאים מבושתה של אשה שנותנים לה גט" (ש"י עגנון, הכנסת כלל, ירושלים ותל-אונ תשל"ב, עמ' קסג).

[35] את הכסף המובטח בנדוניה היה מקובל להפקיד בידי נאמן, בדרך כלל רב או קרוב משפחה, שאמור היה לשמור על הכסף ולמסרו לזוג הנשוי בתום תקופת ה"קעסט"; ור להלן בפרק כו, תיאור נסיעתו של קוטיק לקוברין, כדי לקבל לידיו את כספי הנדוניה שלו.

[36] הצמיתות בוטלה בשנת 1861, וראו בפרק הבא.

[37] לר' אברהם דוב מקאמניץ היה אח בורשה - ר' יהושע הלוי (נפטר בשנת 1885), ראו: א' שטרן, מליצי אש, א-ג, ווראנוב תרצ"ב-תרצ"ח (דפוס צילום: ברוקלין 1962), ב' שב סימן כו.

[38] בנו של המגיד, ראו בפרק הקודם, סמוך להערה 8.